



Мукаддама

Ибн Баттута жaxon маданияти ва тафаккури ривожиди Ибн Хурдодбех, ал-Яъкубий, ал-Истахрий, ал-Мукаддасий, ал-Масъудий, Ибн Хавкал каби ўрта аср араб географлари ҳамда Абу Хамид ал-Гарнотий, Ибн Фадлон, Ибн Жубайрлардек сайёхлар орасида ўзининг «Саёхатнома»си билан алохида ўрин тутган машхур араб сайёхидир. Унинг «Саёхатнома» асари ўрта аср мамлакатлари, шаҳарлари, уларнинг халклари маданияти, турмуш тарзига оид гоят кимматли, кўп ўринларда ягона маълумотлари билан бошқалардан ажралиб туради. Академик И. Ю. Крачковский Ибн Баттутани «Барча мусулмон мамлакатларини кезиб чиккан сўнгги энг буюк сайёх», дея эътироф этган эди.

Тасвир ва тавсиф этилган ерлар, мамлакатлар, халklar микдори ва микёси жихатидан, ниhoятда хилма-хил маълумотларнинг кўплиги (география, этнография, маданият, иктисодиёт, топонимика, антропология, тарих, дин, шаҳарсозлик ва хоказо), баёнининг соддалиги, хакконийлиги ва хужжатларга асосланганлиги жихатидан Ибн Баттута «Саёхатнома»си XV асргача бўлган мусулмон географик адабиётидагина эмас, умуман бутун дунё тасвирий географик адабиёти тарихида тенги йўк асардир. Географик кашфиётлар хакидаги монументал асар муаллифи Рихард Хеннинг: «XIV асрда яшаган марокашлик Ибн Баттута, шубхасиз, кадим дунёда ва маълум бўлган барча ўрта аср сайёхлари ичида энг буюги деб тан олиниши керак. Хатто Марко Полонинг муваффакиятлари ҳам бу саёхат ишкибози бутун умрини багишлаган хайратомуз меҳнат олдида ҳеч гап эмас... Гарчи XIV-XVIII асрларнинг буюк денгиз саёхатчилари умуман олганда XIV асрда яшаган Ибн Баттута босган йўллардан кўпроқ масофани босиб ўтган бўлсалар ҳам, бу марокашликни Магеллангача бўлган барча даврнинг энг буюк сайёхи деб атасак муболага бўлмайди», - деганида худди шуни кўзда тутган эди.

Бир карашда у мукаддас шаҳар ва кадамжоларни зиёрат килиб, шу туфайли замондошлари олдида эътибор козониш ёки 1305 йили Дамашкда бўлганидек, фикрдан ваъзу мунозаралар тинглаб, бирон хадис мажмуасидан мударрислик килиш ҳукукига эга бўлиш ёхуд турли мамлакатларнинг ҳукмдорлари, нуфузли арбобларидан хадялар олиш сингари шахсий манфаатларини кўзлагандек кўринади.

Аммо булар асосий муддао эмас эди. Афтидан, уйғониш даври тонгида Шарк ва Европадан чиккан кўп сонли сайёхлар сингари Ибн Баттута ҳам янги ўлкалар очувчи кашшофлар сирасидан бўлган. Уни иктисодий ва сиёсий сабаблардан кўра кўпроқ дунёни кўриш-билиш ташналиги йўлга чорлади. Дунё кенгайиб борар, бу ҳақда кизикарли маълумотлар бериб, халкларнинг билим доираларини орттиришда сайёхларнинг хизмати кам эмас эди.

Арабларга таниш бўлган «аҳолиси яшайдиган куруклик» тобора кенгаяр, у билан бирга янги мамлакат ва шаҳарларга кизикиш ҳам ортар, номаълум элу элатлар билан танишиш орзуси, Ибн Баттутанинг ўзи ёзганидек, «дунё кўриб кўнгил очиш, турли ажойиботларни кўриш, мўъжизалар ҳақида хикоялар эшитиш, кенг билим орттириш, кизик-кизик одамлар билан танишиш, тақдирни синаш» истаги кучайиб борди. Ибн Баттутанинг «бир юрган йўлдан иккинчи марта ўтмаслик» ҳақидаги шиори ҳам худди мана шу мумкин қадар кўпроқ кўриш-билиш истаги билан изоҳланади. Сайёх йўлида дуч келган тўсик ва кийинчиликлар ҳам, турли машаққатлар ва муҳтожликлар ҳам уни аҳдини ўзгартиришга мажбур эта олмаган эди.

Ибн Баттутанинг турли халклар ҳаёт тарзи, кийиниш маданияти, урф-одатлари ва эътиқодлари борасидаги тафсилотларга тўхталиб ўтиши баъзи тадқиқотчилар томонидан уни нафақат сайёх, факих, тарихчи, балки ўрта аср илк антропологлари билан, баъзилар томонидан эса этнологлар билан бири сифатида эътироф этилишига сабаб бўлган.

Шу жихатдан ижтимоий ҳаёт, урф-одатлар, эътиқодлар ва кадриятлар ҳақида жуда бой материални ўз ичига олган «Саёхатнома» антропологик жихатдан ҳам қимматли манба ҳисобланади. Асарда турли халклар дастурхонига мансуб турли таомлар таърифлари, байрам ва мотам кийимлари, сиёсатдан тасаввуфгача бўлган ўша давр кишига тегишли барча масалаларда маълумотлар берилган. Тадқиқотчилар «Саёхатнома»нинг ана шундай энциклопедик жихатига эътиборни қаратганлар. «Саёхатнома» географик тавсиф бўлибгина қолмай, балки мемуар - эсдаликлар, йўл хотиралари сифатида ҳам аҳамиятлидир. Бу ўринда муаллифнинг шахсий кузатишлари, кечинмалари биринчи ўринга чиқади ва асарнинг маълум маънода бадиийлигини таъминлайди.

Китобий таҳсилга унча майли бўлмаган ва ўз билимларини кўп йиллик дарбадарликда, ўзига замондош бўлган олимлар билан мулоқотда жамгарган сайёх ўз хотирасини шунчалик ўткирлаштириб, баёнчилик касбида шундай маҳоратга эришган эдики, учратган одамларини, кўрган ажнабий юрт ва шаҳарларининг киёфаси ҳамда фазилатларини то умрининг охиригача ёдидан чиқармади. Унинг фактик материалларга бой, бениҳоя тафсилотлар билан тўла хикоялари кўп вақт ишончсизлик ва гумонсирашларга сабаб бўлиши табиий эди. Фосда, Маринийлар саройида хикоя қилинган «ажойиб воқеалар»га билдирилган ишончсизлик охири-оқибатда сайёхга ижобий таъсир қилди. «Хурматли зотлар»нинг бундан кейинги таъналаридан эҳтиёт бўлиб, Ибн Баттута ўз таассуротлари баёнида жуда пухта, аниқ ва эътиборли бўлишга қарор қилди.

Ўз кузатишлари баёнида Ибн Баттута «ўз кўзим билан кўрганман», бошқа ҳолларда «буни фалончидан эшитганман», деб таъкидлайдиган бўлди. Воқеаларни баён этишда у

Ўзи хакикат деб ёзган маълумотларини аниқ далиллаш йўлидан боради, ўзга холларда эса масъулиятни ўзидан соқит қилиб, баъзи манбаларни эслатиб ўтиш билан чегараланади. Бу фазилат Ибн Баттута «Саёхатнома»сининг назарий ва амалий кимматини янада оширади.

В. В. Бартольднинг таъкидлашича, «араб географик адабиётининг китобий туси ва шу билан боғлиқ бўлган хронологик ноаниқлиги ундан фойдаланишни бирмунча қийинлаштиради. Масалан, агар бир муаллиф X асрда, бошқа бири эса XI асрда ижод этганини билсак, бу иккинчисининг хикоялари биринчисиникидан кўра кейинроқ даврга мансуб, деган сўз эмас; деярли барча муаллифлар манбаларни санаб ўтмасдан, уларнинг даврини аниқламасдан китобларга қараб ёзаверишган кўпинча XI аср асарларида X асрдан анча олдинги манбалардан фойдаланилган бўлиб чиқади».

Айтиш керакки. Ибн Баттутанинг «Саёхатнома»си эса араб географик адабиёти тарихида алоҳида ажралиб туради ва «ўз кўзи билан» кўрган мамлакатларнинг географик тавсифи - рихла (саёхат) жанрининг юксак муваффақияти ҳисобланади. Географик адабиёт жанри - рихлатнинг биринчи ёркин намунаси Ибн Фадлоннинг «Волгага саёхат»и эди. Аммо уни ҳажми ва микёси жиҳатидан Ибн Баттута «Саёхатнома»си билан сира тенглаштириб бўлмайди. Бу жанрдаги яна бир ёдгорлик Ибн Баттутанинг муҳаррири томонидан фойдаланилган Ибн Жубайр китобидир. Бу китобни ҳам Ибн Баттута «Саёхатнома»си билан бир қаторга қўйиш мантикий эмас, чунки Ибн Жубайр географик жанрда эмас, ёзишмалар шаклида асар яратган.

Ушбу саҳифаларда тадқиқ қилинаётган «Ибн Баттута саёхати» (XIV аср) араб сайёҳлари қолдирган ёзма ёдгорликлар орасида муҳим ўрин тутади. «XIII-XIV аср коинот тавсифлари ва қомусларидан кейин, - деб ёзади И. Ю. Крачковский, - умуммусулмон ёзма адабиёти ўз авж нуктасини топади... саёхатнома жанри микдор жиҳатидан узлуксиз бойиб боради, бу ўринда яна эътиборга лойиқ жойи шуки, барча мусулмон мамлакатларини кезиб чиққан сўнгги буюқ сайёҳ ҳам XIV асрга мансуб. У ҳам бўлса машҳур Ибн Баттутадир. Унинг саёхатномаси араб мактабларида хануз ўқитилмоқда... Олтин Ўрда ёки Ўрта Осиё хақида бирон асар йўқки, бу зот тилга олинмаган бўлса...»

И. Ю. Крачковский Ибн Баттутани «энг охириги универсал амалиётчи - географ, китобхўр - кўчирмачи эмас, балки гоят кўп мамлакатларни шахсан кезиб чиққан сайёҳ», деб атайди. У ўзининг йигирма саккиз йиллик сафари давомида шимолий ва гарбий Африка, Арабистон ярим ороли, Хиндистон ва Испания, Туркия ва Эрон, Ўрта Осиё ва шарқий Европа ҳамда Хитойнинг юзлаб шаҳар ва қишлоқларини кезиб чиқди. Ибн Баттутанинг «Саёхатнома»сида энг олис элу элатлар тўғрисида қизиқарли хикоялар шу қадар кўпки, муаллифнинг замондошлари уларнинг баъзиларига ишонқирамай, хаёлий манзаралар, деб ҳисоблаганлар. Хатто Ибн Баттута билан шахсан таниш бўлган машҳур олим Ибн Халдун ҳам «одамлар уни ёлгончиликда айбламоқдалар», деб «Саёхатнома»даги хикоя ва баёнларга жиддий муносабатда бўлмаган. Кўпгина Европа олимлари ҳам Ибн Баттута маълумотларига ишончсизлик билан қараганлар. Бу хол эса ўз вақтида «Саёхатнома»ни муносиб равишда баҳолашга ва унинг матнини тиклашга монелик қилган.

Шарқшунослик фани ва география тадқиқотчилиги ривожланган сари турли мамлакат

олимлари Ибн Баттута ёзмалари ўрта асрда яшаб ўтган, турли мамлакатларни кезиб чиккан шахснинг хаёлий хотиралари эмас, балки халқлар ва ўлкаларни бевосита кузатган холис ва халол одамнинг таассуротлари эканига тобора амин бўла бошладилар.

«Саёхатнома»га географик, тарихий, маданий ва бошқа соҳаларга хос хилма-хил маълумотлар манбаи сифатида кизиқиб қараш масаланинг бир жихати, холос. Гап шундаки, «Саёхатнома» ўша замон кишиларининг ўзига хос дунёқараши, фикрлаш доираси, манфаатлари, воқеа ва ходисаларга муносабати, урф-одатлар ва кадриятларни баҳолай олиши каби масалаларни ўрганишда даврнинг ҳар хил «маиший ва ахлокий» тасвирларидан кўра ишончлироқ ва қимматлироқ адабий-маънавий бир ёдгорлик ҳамдир.

«Саёхатнома» мансуб бўлган жанрнинг, адабий-ижодий йўналишнинг муҳим белгилари нималардан иборат? Ибн Баттутанинг ёзмалари сайёхнинг босиб ўтган йўллари, маълумотларининг ҳаққонийлиги нуқтаи назаридан ўрганилиб, тарихчилар, археологлар, чака танга тадқиқотчилари (нумизматиклар) томонидан кўп фойдаланилган бўлса ҳам, бу жихатдан ҳали етарли ўрганилмаган.

Фикримизча, мазкур асар унда берилган воқеий маълумотлар нуқтаи назаридангина эмас, балки адабий-ижодий воқеа сифатида ҳам жиддий эътиборга лойиқ. «Саёхатнома» тадқиқотчиларининг деярли ҳаммаси яқдиллик билан таъкидлайдиларки, бу асарнинг услуби «рихла» туридаги «Йўллар ва давлатлар китоби» (жумладан, Ибн Хурдодбех, Ибн ал-Факих, ал-Истаҳрий ёзмалари) каби асарлар услубидан, шунингдек, ажойиб комусчи олим Ёкут ал-Ҳамавий қаламига мансуб бўлган, ўрта асрларнинг энг муқаммал географик мажмуаси «Мўъжам ал-булдон»нинг услубидан ҳам анча фарқ қилади. Масалан, Абу Хамид ал-Ғарнотийнинг сафар баёни услуб жихатидан «Йўллар ва давлатлар китоби»га яқин туради, «Саёхатнома»да эса ўша замонларда кенг тарқалган анбиё қиссалари ёки «маиший» адабиёт намуналарининг таъсири кузатилади. Бундай таъсир, айниқса, авлиёлар ва сўфий шайхлар қароматлари ҳақидаги кўп сонли кўшимча тармок ҳикояларда сезилади.

Гап Ибн Баттутанинг бир «мусулмон аллома» сифатида саёхат қилганлигидагина эмас (гарчи бу ҳам, айниқса, мусулмон ҳукмдорлар назарида унинг обрў ва эътиборини оширганлиги шубҳасиз), балки даврнинг умумруҳий ҳолатида ҳамдир: форс ва араб тилларида тасаввуф шеъриятининг ривожланиши, авлиё ва анбиё қиссаларининг кенг тарқалиши, халқ анъаналари билан бевосита боғлиқ бўлган сийра жанрининг тараккий топиши даврнинг маълум маънавий-руҳий вазиятини белгилар эди.

Ибн Баттута, худди Марко Поло сингари, гоҳида бизга арзимас бўлиб кўринган ходисаларга тўхталади, чунончи, ўзини қаерда қандай кутиб олганликлари, берган тухфалари тўғрисида батафсил ёзади. Аммо буни муаллифнинг ўзига «ортикча бино кўйиш» иллатига йўйиш хато бўларди. Ибн Баттута бундай тасвирларни ўзи учун жуда муҳим деб билган, чунки амир ё султоннинг келган сайёхга ўзининг қайси томонидан жой таклиф этиши ҳам ўша давр расмига биноан катта маъно касб этар эди. Мўъжизалар, шайх ва авлиёларнинг макбаралари ҳақида кўп сонли ҳикояларни ҳам Ибн Баттута худди шундай сермаъно омил деб ҳисоблаган.

Тадкикотчи Абдуллох Абдулгани Гоним Ибн Баттутани илк антропологлардан санаб, «Саёхатнома»нинг маълумотлари урф-одатлар, иктисодий ва ҳукукий амалиётлар жихатидан ўрганиб чиқилганда, тафсилотларга бойлигини алоҳида таъкидлайди. Мисол учун, Хиндистон билан боғлиқ қисмда ўликни ёкиш маросимига алоҳида ўрин ажратилган, Эроннинг Ферузон шаҳрида жаноза маросимлари тўй кўтаринкилигида ўтиши билдирилган, Ийзажда жаноза муносабати билан жамоат қокилларини кесиб дод-фарёд кўтариши баён этилган, Онадўли воҳасида қабрлар уйни ёдга соладиган қилиб - ёғоч томлар қурилишига тўхталиб ўтилган.

Ибн Баттута кезган ўлкаларнинг географияси ва иктисоди ҳақида ҳам тўлақонли маълумотлар беради. Бирок профессионал географ бўлмагани учунми масофаларни маълум қилмайди, фақатгина сафарининг неча кун давом этганини қайд этади. Асосий эътибори турли қитъаларда яшовчи халқлар ҳаёт тарзи, маданияти билан танишишга қаратилган бўлгани учун жуда кўплаб шаҳарларни «бинолари мустаҳкам, масжидлари қатта ёки қичик», «кўхна дарвозаси бор, қалъанинг ички қисми бўм-бўш» тарзидаги жумлалар билан тасвирлаб ўтади.

Ибн Баттута сўфийлар ва зохидларни ўзига яқин тутганлиги сабабли уларнинг ўғитларига доимо амал қилган. «Саёхатнома» асари мана шу жихати билан ўша даврнинг тасаввуфий қаёти ҳақида ҳам қимматли маълумотлар тақдим этади. Оддий одамдек қўринишига қарамай унинг услубида гайритабиий рангинлик ва қишини ларзага солиш хусусияти ҳукмрон эди. Кези қелганда у баъзи сўз ва ҳикояларга ишонмаганини билдирса-да, ишончли бир қишидан қелган ривоятни рад этмай, уни ўз асарида баён этган.

Ибн Баттутанинг ўзи ҳақида биографик маълумотлар қам. Атоқли сайёхнинг номи қенг тарқалган бўлишига қарамай, араб тарихий манбаларида у ҳақда иккитагина қичик қайдни топиш мумкин: бири - Ибн Халдуннинг машҳур «Муқаддима»сида, иккинчиси - Ибн Хажар ал-Асқалонийнинг биографик лугатида. Ал-Асқалоний Ибн Баттута ҳақида сўзлаб, ўз қамондошлари Ибн ал-Хатиб (вафоти 1374 й.) ва Ибн Марзук (вафоти 1448 й.) маълумотларига таянганини айтади. Шунга қарамасдан Ибн Баттутанинг қаёти ва шаҳсияти ҳақидаги маълумотларнинг асосий манбаи унинг ўз «Саёхатнома» асари эканини таъқидлаш лозим.

Ибн Баттутанинг саёҳати ҳақиқий жасорат, шу билан бирга қоят қатта жисмоний ва маънавий қатонатгина эмас, ҳушёрлик, турли вазиятларга мослаша қилишни ҳам талаб қиладиган оғир ва машаққатли меҳнат эди. Унинг бутун қаёт йўли сарқардонлик ва дарбадарлик билан ўтганки, уни сафару саёҳатлардан ажратиб баён этиш мумкин эмас. Унинг бутун туриш-турмушига айланган бу саёҳатлардан қуддао нима эди? Ибн Баттута ўз шаҳси, ўз интилишларининг сабаблари тўғрисидаги мулоҳазалардан қочади, бу ҳақдаги маълумотларни сайёх ёзмаларининг тўқимасидан топиб теришга тўғри қелади.

Қуйида Ибн Баттутанинг «Саёхатнома» асари, уни таққик ва таржима қилиш қараёнида эришилган илмий ҳулосалар ҳамда ўша даврда яшаб ўтган бошқа араб ва араб бўлмаган буюқ алломалар, сайёхлар ва тарихчиларнинг асарларига қурожаатларимиз асосида олинган тарихий далилларга таяниб, Ибн Баттутанинг қаёти ва ижоди, «Саёхатнома»

асари, унинг тадқиқотларига оид маълумотларни тақдим этамиз.

Н. Иброхимов